

Uitverkoren of gestraft?

Perspectieven op lepra in middeleeuws Europa

Lepra werd in de middeleeuwen gezien als straf van God. Maar er was ook een andere visie: dat de hulp aan leprozen ervoor zou zorgen dat je op de Dag des Oordeels goed werd bevonden. Waar kwamen deze verschillende visies vandaan?

Maar zo in de kaalheid, of in de blesse, een witte roodachtige plaag is, dat is melaatsheid, uitbottende in zijn kaalheid, of in zijn blesse. Als de priester hem zal bezien hebben, dat, ziet, het gezwel van die plaag in zijn kaalheid, of blesse, wit roodachtig is, gelijk het aanzien der melaatsheid van het vel des vleses; Die man is melaats, hij is onrein; de priester zal hem ganselijk onrein

verklaren, zijn plaag is op zijn hoofd. Voorts zullen de klederen des melaatsen, in wien die plaag is, gescheurd zijn, en zijn hoofd zal ontbloot zijn, en hij zal de bovenste lip bewimpelen; daartoe zal hij roepen: Onrein, onrein! Al de dagen, in welke deze plaag aan hem zal zijn, zal hij onrein zijn; onrein is hij, hij zal alleen wonen; buiten het leger zal zijn woning wezen.' Deze passage uit *Leviticus* 13 heeft een ►

Daan van Leeuwen
is redacteur van
Kleio.

In de late middeleeuwen trokken flagellanten door het land. Ze geselden zichzelf als straf voor hun zonden en riepen ook anderen op tot berouw en boetedoening. Flagellanten in Doornik, 1349. Miniatuur uit een kroniek van Gilles Li Muisit.

grote invloed gehad op de maatschappelijke status van de middeleeuwse leproos (me-laatse). De ziekte lepra (*Mycobacterium Leprae*) werd in de middeleeuwen door de meesten gezien als een straf van God en de oudtestamentische wetten uit *Leviticus* werden letterlijk nageleefd door Kerk en Stad.

Visie op ziek zijn

Er bestond in de middeleeuwen een ambivalente visie op ziek zijn. De tweeslachtige kijk was gebaseerd op het idee dat de zieke in de situatie is beland door een straf voor zijn zonden, opgelegd door God. Daarnaast was

‘Wanneer grote delen van de stedelijke of dorpse samenleving waren getroffen door de Zwarte Dood vroeg men zich openlijk af hoe God dit kon toestaan’

er het idee dat de zieke als uitverkorene werd beschouwd, maar dit idee werd door minder mensen omarmd. Ze waren uitverkoren door God om te lijden en als voorbeeld te dienen voor de christelijke gemeenschap. Het idee dat ziek zijn een straf was van God bleef over het algemeen, en zeker voor de leprozen zelf, het overheersende idee. Deze opvatting over lepra kwam al in de oudheid voor en in het Oude Testament wordt er in verschillende

boeken aan gerefereerd. In de boeken over Mirjam en Uzzia (*Numeri* 12; *2 Kronieken* 26) en Gehazi, de dienaar van Elisa (*2 Koningen* 5) werden zij door God gestraft met een huidziekte met witte vlekken, waarschijnlijk lepra. Veel meer dan andere besmettelijke ziektes kleefde er aan de pest en lepra in de middeleeuwen een negatieve connotatie. Wanneer grote delen van de stedelijke of dorpse samenleving waren getroffen door de Zwarte Dood vroeg men zich openlijk af hoe God dit kon toestaan. Hoe kon de hoogste macht het leven zo verstoren door de dood over stad en land te verspreiden? Bij de pest kende men ook het idee dat de ziekte een straf van God was, maar de ziekte werd meer als een collectieve schuld van het volk ervaren. De leproos was meer persoonlijk schuldig, waar de voorbeelden uit *Numeri*, *Kronieken* en *Koningen* aan bijdroegen. De leprozen werden van allerlei zonden beschuldigd, van goddeloosheid, hebzucht tot losbandigheid. Dat de ziekte werd veroorzaakt door ontucht was zowel bij leken als middeleeuwse medici gemeengoed.

Lepra is, in tegenstelling tot de pest, een ziekte van de lange termijn en heeft een ander ziekteverloop. De pest verspreidde zich als een lawine over Europa, terwijl lepra zich veel langzamer verspreidde en vaak maar tientallen slachtoffers per stad maakten. Er was weinig kennis van lepra in de middeleeuwen, en de angst voor de ziekte was voornamelijk een angst voor het onbekende. Doordat de leprabacterie via niezen of hoesten kon worden overgedragen, kon de ziekte zich verspreiden binnen gemeenschap, stad en land. De ziekteverwekkers konden zich alleen verspreiden via persoonlijk contact. Alleen in gebieden waar mensen mobiel waren en dicht op elkaar leefden, kon lepra de kans krijgen zich te verspreiden en meerdere slachtoffers te maken. Het is aannemelijk dat de ziekte in Europese gebieden alleen voorkwam waar er sprake was van een (relatief) hoge bevolkingsdichtheid, migratie en urbanisatie. Een vergelijking met gebieden waar nu lepra nog voorkomt, laat zien dat mobiliteit de belangrijkste factor is van de verspreiding van de ziekte.

De leprabacterie huist vooral in de ‘koelere’ delen van het lichaam, zoals ledematen en in het gezicht. De bacterie tast de zenuwen vlak onder de huid aan, waardoor er gevoelloze rood-witte vlekken op de huid ontstaan. Doordat de lichaamsdelen gevoelloos worden, kunnen opgelopen wonden en infecties leiden

De leproos moest met een klepper lopen om zijn komst aan te kondigen. Ets van Rembrandt, 1631.

Pestlijders zitten onder de bulten. Triomf van de Dood, muurschildering door Francesco Traini, veertiende eeuw. Camposanto, Pisa.

tot verminkingen. De ziekte is daardoor zeer zichtbaar voor de omgeving. Door de beperkte kennis van besmetting en het ontbreken van voorzorgsmaatregelen kon de ziekte zich in de hoge en late middeleeuwen eenvoudig verspreiden door Europa.

Segregatie

Zoals in de mozaïsche wetten uit *Leviticus* is beschreven, golden er duidelijke reinheidsvoorschriften voor de leprozen nadat ze besmet waren bevonden. In de gehele christelijke cultuurwereld bestonden wetten die afzondering en verbanning van de leproos uit de samenleving voorschreven. In de reinheidswetten van *Leviticus* was bepaald dat volgelingen in eerste plaats rein moesten zijn, zowel in lichaam als in geest. Lepra werd als plaag gezien, waarmee God strafte voor een overtreding van een dergelijke reinheidswet. Een priester

moest de zieke onrein verklaren en zolang de leproos ziek was, moest hij in gescheurde kleren rondlopen en 'onrein' roepen. Zeker in de hoge en late middeleeuwen was men ervan overtuigd dat de segregatiewetten ter harte genomen moesten worden en weerde men de leprozen uit de samenleving. De zieken moesten letterlijk buiten de dorpswallen of buiten de stadsmuren leven in een eigen gesloten gemeenschap of kolonie.

Stadskeuren zorgden er vanaf de hoge middeleeuwen voor dat ze ook onder de wet één groep vormden. Ze mochten zich niet meer binnen de stadsmuren vertonen of de mis in de parochiekerk bijwonen. De leprozen probeerden dan om een eigen kapel te nemen, een eigen kerkhof aan te leggen en een eigen priester aan te wijzen. In het Derde Concilie van Lateranen (1179) werd bepaald dat alle kapellen waar leprozen woonden geestelijke ►

Links: De leprozerie van Delft lag aan de belangrijkste toegangsweg naar de stad. Detail uit de kaart van Jacob van Deventer. Uit de Atlas des villes des Pays-Bas, 1550-1565 (Bibliotheca Digital Hispánica). Rechts: De leprozerie van Brugge was omringd door een muur, maar lag maar op een steenworp afstand van de stadsmuren. Detail van de kaart van Jacob van Deventer, 1558.

► 'Third Lateran Council Decree on Lepers (1179)' in: M. Goodich (red.), *Other Middle Ages. Witness at the margins of medieval society* (Philadelphia 1998) 145-146.

De arme zieke Lazarus vraagt om een aalmoes bij de rijke heer. Lazarus droeg een klepper om zijn komst aan te kondigen en een bedelnap voor een aalmoes, ondertussen likken de honden zijn zweren. Een didactische voorstelling naar de parabel van de rijke man en Lazarus (Lucas 16) in het klooster van Cadouin (Frankrijk). Foto: Daan van Leeuwen.

autonomie verkregen. In canon 23 werd het volgende bepaald: '(...) Laat leprozen niet samenleven met gezonde personen en laat ze niet samenkomen met anderen in kerken, of eigen kerken of eigen begraafplaatsen hebben of de hulp genieten van diensten van een eigen priester. Sinds dat het duidelijk is dat dit verre is van Christus' vroomheid, hebben we besloten bij apostolische liefdadigheid, dat wanneer zij samen zijn gekomen om te leven onder de wetten van het normale leven dat zij zichzelf mogen behelpen met een eigen begraafplaats en dat zij een eigen priester mogen hebben, met toestemming en zonder tegenspraak. Zij mogen echter geen aanspraak maken op de parochiale rechten van de oude kerken als deze zouden bestaan. We hebben ook besloten dat zij geen tienden hoeven te betalen voor hun tuinen of de melk van hun dieren.'¹

Georganiseerde zorg

Vanaf de millenniumwisseling ontstonden uit de kolonies kleine ziekenhuizen die bestemd waren voor de leprozen. Een dergelijk ziekenhuisje werd een leprozerie, leprooshuis of melatenhuis genoemd. Overal op het Europese vasteland en op het Britse eiland werden onderkomens en kapellen gebouwd om de leprozenzorg te organiseren. Het aantal lepro-

zenhuizen bleef stijgen tot een hoogtepunt in het midden van de dertiende eeuw. Lokale leprozerieën werden vaak bestempeld als een religieuze instelling, omdat het dagelijkse leven vergeleken kon worden met het kloosterlijke leven. Het beeld van een leven in een gesloten gemeenschap waarin het religieuze leven een grote plaats innam, versterkte de vergelijking met een klooster. Bij de grotere leprozerieën werden faciliteiten gebouwd binnen het complex om het religieuze leven te stimuleren. Op vele plaatsen legden bisschoppen het naleven van drie traditionele geloften op: gehoorzaamheid, kuisheid en armoede. Het afleggen van deze drie geloften betekende overigens niet dat leprozen toetraden tot een kloosterlijke orde of gezien werden als geestelijken.

'De leprozengemeenschap lag in de periferie van de stad en aan de belangrijke toegangswegen en bleef daardoor in contact met de gemeenschap'

De stadsleprozerieën lagen vaak niet ver van de stad; het merendeel van de huizen lag binnen het rechtsgebied van de stad. Een leprooshuis werd door regenten van het stadsbestuur bestuurd en gaf onderdak aan stedelijke leprozen. De meeste stadsleprozerieën werden door een gracht of stuk land gescheiden van de stadsmuren en waren gelegen aan een belangrijke toegangsweg tot de stadspoorten. De leprozengemeenschap bleef, door de plaats in de periferie van de stad en gelegen aan de belangrijke toegangswegen, in contact met de gemeenschap. De isolatie van leprozen, volgens *Leviticus*, was in de praktijk daarom vrij relatief te noemen.

Ambivalente kijk op leprozen

De ambivalente notie op de status van leprozen is te verklaren door de tweeslachtige kijk op leprozen in de Bijbel. Zoals genoemd hebben de passages uit het Oude Testament vooral een negatieve invloed op de maatschappelijke status van de zieken. Ze zijn persoonlijk gestraft door God, zoals Mirjam en Uzzia en Gehazi dat waren, en de zieken moesten buiten het kampterrein leven zoals de reinheidswetten van *Leviticus* voorschreven. Tegenover de marginaliserende erfenis voor leprozen uit het Oude Testament staat de bijzondere rol

Tekening van
Gustave Doré van
de parabel over
de rijke man en
Lazarus.

van leprozen als uitverkorenen uit het Nieuwe Testament. Er zijn twee passages in de evangeliën die voor tegenwicht zorgen voor de passages uit het Oude Testament: de parabel uit *Lucas* 16 en de werken van barmhartigheid uit *Mattheüs* 25. In *Lucas* wordt de parabel van de rijke man en de arme Lazarus verteld. De rijke man die weigert om de zieke Lazarus een aalmoes te geven eindigt in de hel, terwijl de arme Lazarus, overdekt met zweren, na zijn dood in de schoot van Abraham rust. Volgens de parabel hebben arme zieken een bijzondere relatie met God en is het noodzakelijk de zieke medemens te steunen, in tegenstelling tot de rijke man. Aan deze didactische passage werd in de middeleeuwen nadrukkelijk gehoor gegeven.

In *Mattheüs* 25 komen de zes werken van barmhartigheid naar voren. Daar staat expliciet vernoemd hoe Christus aan zijn discipelen uitlegt hoe de gang van zaken zal zijn op de Dag des Oordeels. In het evangelie staat beschreven dat alle mensen op die dag voor de troon van God zullen verschijnen en door God, de herder, worden verdeeld in twee groepen: de schapen en de bokken. De bokken, de groep die kwaad heeft gedaan, zullen worden vervloekt en worden verbannen naar het vuur. De schapen, de groep die goed heeft gedaan, zal het koninkrijk erven. Christus voegt daar een omschrijving van een goed leven aan toe:

‘Want ik had honger en u gaf mij te eten, ik

had dorst en u gaf mij te drinken, ik was een vreemdeling en u verleende mij onderdak, ik was naakt en u gaf mij kleding, ik was ziek en u verzorgde mij, ik zat gevangen en u kwam mij bezoeken.’ (*Mattheüs* 25: 31-37)

Plaats bij de schapen

Deze scheiding tussen goed en kwaad is afhankelijk van de mate waarin men tijdens het aardse leven barmhartigheid heeft laten zien. Christus verwijst niet naar wie hem voedsel heeft geschonken, gekleed of geherbergd heeft, maar naar de ongelukkigen onder zijn broeders en zusters: de armen en de zieken. Wie aan de leprozen geeft, geeft aan Christus en zal een plaats verdienen bij de groep ‘schapen’ in het heilige koninkrijk. De werken van barmhartigheid werden de belangrijkste motivatie voor liefdadigheid in de middeleeuwen. Het principe van de werken van barmhartigheid voldeed, omdat deze vorm van liefdadigheid zowel voor de leproos als voor de weldoener voordelen met zich meebracht. De vrijgevige donateur kon via de zieke in contact komen met God. De zieke gaf op zijn beurt de gezonde christen een kans om deel te nemen aan liefdadigheid. Uit de drang om in contact te komen met Christus werden charitatieve initiatieven genomen, zoals de bouw van een leprozerie of het doneren van gelden en middelen aan leprozen.

De twee noties, de straf voor de zondeval versus de verlossing, zijn overigens niet onverengbaar. De leprozen konden zowel als zondaars als uitgekozenen worden beschouwd. De visie waarin de leproos gestraft werd, bleef in de middeleeuwen het overheersende idee. Het geeft een idee van de mate waarin de middeleeuwse gemeenschap de reinheidswetten van *Leviticus* letterlijk wilde naleven. ■

Literatuur

- A. H. Boele, *Leden van één lichaam. Denkbeelden over armen, armenzorg en liefdadigheid in de Noordelijke Nederlanden 1300-1650* (Hilversum 2013).
- S. Ebbinghe Wubben, *Leven als doodverklaarden. Leprozenzorg in Europa (500-1800)* (Zeist 1993).
- M. Goodich, *Other Middle Ages. Witnesses at the margins of medieval society* (Philadelphia 1998).
- C. Rawcliffe, *Leprosy in Medieval England* (Woodbridge 2006).
- M. Tóth-Ubbens, *Verloren beelden van miserabele bedelaars* (Lochem 1987).
- F. O. Touati, *Archives de la lèpre. Atlas des léproseries entre Loire et Marne au Moyen Age* (Parijs 1996).